

Achille G. Lazarou, *L'Arumain et ses rapports avec le grec*, IMXA, Thessalonique, 1986, str. 304+5 karata

Djelo "Arumunski i njegov odnos s grčkim" je doktorska disertacija koju je Achille G. Lazarou 1975. godine obranio na Filozofskom fakultetu Atenskoga sveučilišta. Jedanaest godina kasnije Balkanološki institut u Solunu izdaje to djelo na francuskom jeziku u biblioteci svojih monografskih izdanja.

Knjiga se sastoji od tri dijela, a svaki dio ima nekoliko poglavlja i potpoglavlja. Prvi dio je historijsko-filološkoga karaktera a naslovljen je "Povijesna skica o porijeklu Arumuna i njihova romanskog (arumunskog) idioma" (19-106); druga dva dijela su čisto lingvistička pod naslovom "Izdvajanje arumunskog od istočnoga latinskog i njegovo sadašnje stanje" (107-153) i "Analiza i usporedba arumunskog s grčkim s aspekta fonetike, morfologije i leksika" (157-259). Djelu prethodi Predgovor (9-10) i Uvod (11-15). U Predgovoru autor kaže da je cilj njegova rada sustavna analiza strukture arumunskog jezika na povijesnoj razini, te, potom, njegova suvremenost i usporedba s grčkim jezikom s aspekta fonetike, morfologije i leksika. Knjiga je popraćena općim kazalom (261-277) i popisom bibliografije: A) Kratice časopisa (279-284) i B) Kratice autora knjiga (284-304) s jednom geografskom i četiri dijalektološke karte.

U raspravama o Vlasima, osobito ako su to autori balkanskih zemalja, njihova se razmatranja ne izdvajaju od političkog pragmatizma njihovih vlada, a to je vidljivo i u ovom djelu A. G. Lazaroua. Raspravljajući o Arumunima, odnosno Vlasima, on polazi s već poznatih stajališta grčke historiografije, odnosno lingvističke i filologije, te nastoji dokazati da su Arumuni, odnosno Vlasi, grčkog porijekla a govorili su latinski. To se odnosi na Arumune, odnosno Vlahe, koji žive na području Epira i Makedonije, dva etnografska područja koja su stalno prisutna u unutarnjoj i vanjskoj politici svih grčkih vlada od 1822. godine pa sve do naših dana (9).

Kako je po struci lingvista, A. G. Lazarou već u Uvodu, da bi dokazao svoje stajalište, polazi od pridjeva "*aromouniké-aromounikón*", koji izvodi od imenice "*aromounos*", a koja se sastoji od prefiksa -A i latinske riječi "*romanus*". On izjednačuje riječi "*aromân*" od latinskoga "*romanus*" i grčkog "*Romaios*" - "*Romios*", čime se, po njemu, potvrđuje bilingvizam tih "rimskih" građana, odnosno prvi podrazumijeva građanina koji je uživao sva građanska prava, a drugi helenofonskog građanina (11,81). Takvom interpretacijom Lazarou nastoji negirati etnički sadržaj pojmu *aromun*.

Kontaktima Grka s osvajačima - Rimljanima - i njihovom suradnjom, osobito na području Via Egnatia, prema A. G. Lazarouu, širi se latinski jezik. Upravo to područje, odnosno Makedonija, prema njemu, postaje centar istočnog romaniteta (31 ss). Time on zapravo govori o latinizaciji balkanskog poluotoka (36-60). No, unatoč tome, grčki jezik niti je modificiran, a niti je iščeznuo s područja grčkoga govornog jezika, a to su Istočna Makedonija, Trakija, Rumelija i obale Crnoga mora, te otoci Arhipelaga. U dodiru sa slavenskim elementom grčki se jezik, inače nositelj veoma bogate uljudbe, nije mogao obraniti od utjecaja jezika došljaka - Slavena. Imajuć na umu činjenicu da je utjecaj slavenskog jezika na arumunski isti kao i na grčki, što nije slučaj s rumunjskim, A. G. Lazarou izvodi slijedeće zaključke: 1. Arumuni ne dolaze iz Rumunjske prema Pindu, niti iz podunavskih regija, gdje su bili podvrgnuti slavenskom utjecaju, i 2. Slaveni nikada nisu bili toliko brojni na helenskom poluotoku, jer bi u tom slučaju vidljivo utjecali na Arumune, koji su živjeli na selu (64).

U prvom dijelu knjige autor raspravlja i o preživjelosti balkanskog romanizma. Nosioци tog fenomena su Vlasi, a "Vlah" je za A. G. Lazarou opći pojam i znači "pastir". On, taj pojam, na osnovi kazivanja bizantskog autora iz VI. stoljeća Ivana Laurentija Lidijskog, prepoznaje još u VI. stoljeću, a ponovno se pojavljuje 976. godine, no ni tada ime Vlah (66) nema etničko značenje nego je sinonim za "pastira". Zatim govori o etimologiji imena Vlah, koje, na temelju opće prihvaćenog mišljenja, izvodi od *Vólcae*, imena keltskog plemena koje se spominje u djelima G. J. Caesara (Bell. civ. VI. 24, 1-3; VII. 64, 7, 4), Tita Lavija (XXI. 26,6) i Strabona (IV. 1,12) (74 ss) te o njegovoj polinomiji (76 ss), da bi prešao na sustavnu analizu pitanja o porijeklu Arumuna, odnosno latinofonskih Vlaha na Pindu (82-103). Nakon što je zasebno tretirao određene teorije, on u cijelosti prihvaća teoriju Konstantina Kumasa, velikoga grčkoga prosvjetitelja iz 1832. Godine, a koji je prvi tvrdio da su Arumuni latinizirani Grci. Naime, Rimljani su, osvojivši razna područja, u svojim kolonijama uveli i svoj jezik. Kako je Rimsko Carstvo bilo organizirano u sustav provincija, na tim je područjima bilo mnoštvo rimske vojske, upravitelja i drugih viših i nižih činovnika. Što se Balkana tiče, Ilirija postaje provincijom 219. godine, Makedonija i Epir 167., a Grčka 146. godine pr. Kr. Kako je latinski bio jezik osvajača i administracije, jasno je onda da su Makedonci, Tesalci, Grci, a i drugi koji su se htjeli uklopiti u društvo rimskoga političkog svijeta naučili i prihvatili jezik osvajača, a svoj ili zaboravili ili, pak, zapostavili. Međutim, grčki se jezik opirao latinskom u velikim gradovima. Po mišljenju K. Kumasa, koje je prihvatio i A. G. Lazarou, domorodački se je jezik koji je govorilo seosko i neurbano stanovništvo miješao s latinskim i tako je nastala neka vrst izobličenog dijalekta koji se je održao u mnogim mjestima Makedonije, Epira, Tesalije i Grčke. Po toj teoriji oni koji su govorili tim dijalektom zovu se zajedničkim imenom *Vlahoi - Vlasi* (103).

U drugom dijelu svoje knjige A. G. Lazarou govori o izdvajanju arumunskog od istočnog latinskoga i on se kao takav održao u svom sadašnjem obliku (107-125). Ovdje se autor bavi pitanjem geografskog rasprostiranja govornog arumunskog jezika, te njegovim odnosom prema drugim romanskim jezicima. Na kraju A. G. Lazarou zaključuje da arumunski, zbog okoline u kojoj se je nalazio, nije imao mogućnosti da se samostalno razvije. Jer latinizirani Grci (sic!), govoreći isto tako grčki, nisu imali potrebe da kultiviraju narodni latinski jezik. Međutim, Daci kojima je latinski bio i govorni jezik, održao se je ne samo kao govorni nego i kao pisani jezik sve do XVI. stoljeća. Iz svega toga A. G. Lazarou zaključuje da je arumunski jedan od romanskih idioma (118).

U slijedećem poglavlju Lazarou govori o izdvajanju arumunskog iz istočnog latinитета (120-125). On taj proces slijedi prema filološkim činjenicama koje se mogu uočiti još u V. stoljeću, kada se izdvaja dakorumunski od arumunskoga, a u VI. i VII. stoljeću izdvojio se je istočnolatinjski jezik (125).

Zanimljiva su također autorova razmatranja o arumunskoj literaturi koju navodi u slijedećem poglavlju (126-153). Tu govori o "natpisima, rječnicima, priručnicima i leksikonima" (126-146), te o literaturi (146-153). Prema A. G. Lazarou, budući da arumunska proza i poezija nisu razvijeni, za znanstvena proučavanja nisu od velikog interesa. Taj nedostatak A. G. Lazarou objašnjava time što je ona nadomještена grčkom književnošću, koja je bila zajednička Arumunima i Grcima, a što bi svakako podrazumijevalo i istovjetnu nacionalnu pripadnost. Zapravo arumunska književnost i nema dugu tradiciju. Slobodno se može reći da ona zamah dobiva intelektualnom djelatnošću Theodora Anastiosa Kavalitisa iz XVIII. stoljeća (129), inače al-

bansko-vlaškog porijekla,¹ te objavljivanjem višejezičnih rječnika kao što je "Rječnik grčkog - vlaškog - mezijskog - bugarskog i albanskog jezika" Daniela Moskopolite (133), zatim Gramatika i dr.

U trećem dijelu svoje knjige A. G. Lazarou analizira i uspoređuje arumunski s grčkim, i to s aspekta fonetike, morfologije, i leksika (157-259).

U prvom poglavlju raspravlja se o sadašnjem latinskom alfabetu arumunskog jezika, o samoglasnicima, suglasnicima, o usporednom razviku, fonološkim i morfološkim promjenama koje nastaju u grčkim elementima arumunskog jezika. U tom kontekstu autor raspravlja o članu, imenicama, priložima, brojevima, brojnim imenicama, glagolima (198-239). U trećem se poglavlju zadržava na problemu arumunskog leksika, u kojem se jasno očituju slavenski, albanski, latinski i grčki elementi. Kao dokaz da su Arumuni latinizirani Grci A. G. Lazarou uzima i *prilog* koji je nastao od *adverbijalnog adjektiva*, a koji se kao takav nikada nije upotrebljavao u latinskom. U arumunskom on dolazi neposredno iz grčkoga. Slijedeći dokaz za to svoje mišljenje on nalazi u sustavu brojeva, a koji se susreću još u starogrčkom jeziku (215). Daljnji dokaz za svoju teoriju traži i u odnosima između grčkih i arumunskih glagola, gdje se vidi utjecaj grčkog jezika, a koji je, kaže autor, priznao i poznati rumunski znanstvenik, Th. Capidani (230). Na kraju autor, koristeći se statističkom metodom, nastoji potvrditi i utvrditi mnoštvo grčkih riječi u arumunskom jeziku, čime se dokazuje helenističko porijeklo Arumuna (251). U tom smislu on razlikuje četiri kategorije od kojih su prve tri neposredne posuđenice a odnose se na znanstveni i intelektualni život, i one nisu samo kulturnoga nego i etnološkoga značaja (253-257). Time autor nastoji dokazati da su latinizirani Grci prisvojili latinski jezik, ali su ipak zadržali veliko i značajno bogatstvo grčkoga jezika (259).

Premda je rad u cijelosti lingvističkoga karaktera s pretenzijama etnohistorijskih zaključaka, ovdje ću se zadržati samo na sadržaju i zaključcima prvoga dijela Lazarouove knjige, jer su mi problemi o kojima autor tu raspravlja bliskiji i poznatiji. No, to ne znači da lingvisti ne bi imali što reći o zaključcima druga dva dijela njegove knjige.² Jer, nakon analize sadržaja, stječe se dojam da je prije postijedi njegovo opće uvjerenje negoli jezične činjenice.

Vjerujem da autoru nije nepoznato da se je pod grčkim jezikom prije diobe Rimskog Carstva razumijevao "helenski jezik" (Hellene foné, Hellenis foné, Helenike glossa, Hellénon foné) - grčki "Hellenizein, Hellenikos" ili "Hellenisti" - dok se je za latinski govorilo da je "jezik Rimljana", tj. "Romin foné ili glossa"; pojam latinski prevodio se je, pak, kao "Romaizein", "Romaikos" ili "romaisti". Nakon diobe rimskoga Carstva građani istočnoga dijela Carstva nazivali su se "Istočni Rimljani", odnosno "heooi Romaioi", a na Zapadu su se Zapadni Rimljani nazivali "hesperoi Romaioi". Radi što točnijeg izražavanja umjesto izraza "jezik Rimljana" građani grčkoga govornog jezika upotrebljavali su pojam "latinski jezik", odnosno "Latinis glossa", tj. "jezici Italika", ili pak "jezik Ausona" - "Ausonion foné", "Ausonis dialektos", "Latinon foné".

¹ Albanska ga historiografija smatra Albancem iz mješovitog braka tj. po ocu Albanac, a po majci Vlah (vidi: Alfred Uci, T. A. Kavalioti - un représentant albanais des lumiers, u: *Studia Albanica* III/2 (Tirana 1966), 187. On je inače prevoditelj Starog i Novoga Zavjeta na albanski jezik (v. J. Georg von Hahn, *Albanesische Studien* I (Jena 1854), 296.

² Nicolae Saramandu, *L'Aroumain et ses rapports avec le grec* (a propos d'un ouvrage récent, u: *Revue des études Sud-Est Europeennes* XXVI/3 (1988), str. 251-259.

Posljednji je izraz ušao u upotrebu početkom V. stoljeća poslije Krista.³ Polazeći od ekvivalenosti pojmova "aroman" i "romaios", A. G. Lazarou samo ponavlja mišljenja grčkih znanstvenika (K. Keramopoulos, M. Chysochosis, N. Androit, A. V. Vocalopoulos, G. Kolias i dr.) koji su tvrdili da su Arumuni bili potomci graničara-Grka, postavljeni na granici Makedonije nakon što je došla pod rimsku vlast. Drugim riječima, oni su bili latinizirani antički Grci (14). Na žalost, nijedan od navedenih autora, pa ni A. G. Lazarou, ne daju nikakav povijesni podatak koji bi svjedočio da su granice Makedonije nakon što su je Rimljani zaposjeli čuvali isključivo jedinice sastavljene od Grka.⁴ Uostalom, ne precizira se o kojim je granicama rimske provincije Makedonije riječ koje su čuvali ti "romanizirani" Grci.⁵ A prema onome što se može saznati iz epigrafskog materijala rimskoga doba, etnički sastav tih jedinica je bio veoma različitog porijekla,⁶ pa je teško prihvatiti konstataciju samo o "romaniziranim" Grcima koji bi čuvali granice provincije Makedonije.

Pa i sam problem latinizacije Balkanskog poluotoka je suviše pojednostavljeno prikazan. Naime, problem latinsko-grčke jezične granice je usko povezan s problemom provincijalnih granica između Dalmacije, Gornje i Donje Mezije, s jedne strane, te Makedonije i Trakije, s druge strane.⁷ Međutim, kuda je išla ta granica latinsko-grčkog jezika, o tome se mišljenja razilaze. Prema K. Jirečku, Dacia Mediterranea, sa jezičkog aspekta predstavljala je mješovitu zonu,⁸ a A. Philippide⁹ tu dvojezičnu zonu prenosi još niže prema jugu u kojoj se Remesiana (dan. Bela Palanka) nalazi na latinskom području, a Serdica (dan. Sofija) i Pautalia (Čustendil) u mješovitoj zoni. P. Skok je, međutim, još više izmijenio tijek ove jezične latinsko-grčke granice. Ona ide južnije od antičkog Skupia prema Jadranu sve do Apolonije (dan. Pojani kod Fiera) u Albaniji.¹⁰ A kada je riječ o samosvojnosti grčkog latiniteta, E. Banfi stavlja ga u okvir balkanskog latiniteta koji se sastoji od tri zone, i to: a) dalmatinske, b) podunavske i c) Via Egnatia, koja je zapravo latinsko-balkanska zona.¹¹ Istražujući latinske elemente u grčkom jeziku, Viscidi je došao do zanimljivih ali i iznenađujućih rezultata. On je analizirao tekstove iz 3.-2. stoljeća pr. Kr. pa sve do 11. stoljeća nakon Kr., te je izbrojio zajedno sa složenicama samo 2900 latinskih

³ Haralambie Mihaescu, *Byzance - Foyer du rayonnement de la culture romaine et de la langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, u: *Byzantina*, 6 (Thessaloniki 1974), 220 ss.

⁴ Th. Capidan, *Originea Macedoromanilor. Respuns D-lui Keramopulos de la Academia greaca din Atena, Memoriile sectiunii literare*, seria III, tomul IX (1939), 30.

⁵ O tim granicama Makedonije u rimsko doba, a i o pograničnim narodima s kojima su bili oni u kontaktu vidi opširnije: Fanula Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje 1957.; isto: *Quelques aspects de l'histoire de la province de Macedoine*, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II. Principat. 7,1 (Berlin-New York 1979), 328-338 (dalje: ANRW).

⁶ F. Papazoglou, ANRW II 7,1, 338-351.

⁷ Boris Gerov, *Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel*, u: *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974. Beihefte der Bonner Jahrbücher Bd. 40*, Köln-Bonn 1980, 147-165.

⁸ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I* (Wien 1901), 13 ss.

⁹ A. Philippide, *Originea Romunilor I* (jasi 1925), 71 ss (ap. Georg Renatus Solta, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, (Darmstadt 1980), 64-65.

¹⁰ Petar Skok, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 54 (1934), 179.

¹¹ E. Banfi, *Aree latinizzate nei Balcani e una terza a rea latinobalcanica (Area della Via Egnazia)*, *Rendic. Ist. Lombardo* 106 (1972), 185-233.

riječi, od kojih je u novogrčkom dvjestotinjak još u upotrebi. A to su riječi koje se uglavnom odnose na vojsku i administraciju.¹² Uostalom i širenje tog latinitera na Balkanu nije samo stvar kontakata nego i odnos substrata, adstrata i interstrata, te socijalnih faktora i povijesnih uvjeta.¹³ Nadalje u širenju latinskog jezika svuda pa i na ovim područjima značajnu je ulogu imala i sama Rimska crkva, i to svojom liturgijom.¹⁴

Imajući sve to na umu teško se može prihvatiti decidirano mišljenje A. G. Lazaroua prema kojem bi Vlasi, odnosno Arumuni bili potomci "romaniziranih" Grka. Zapravo je proces obratan. Može se govoriti o grecizaciji Vlaha. Uostalom u svojim su crkvama Vlasi, dok ih Pravoslavna crkva nije podvrgnula pod svoju nadležnost, a samim time im je nametnula grčki jezik,¹⁵ upotrebljavali latinski jezik, iz čega se jasno vidi da su oni pripadali Crkvi latinskog obreda.¹⁶ To priznaje i sam A. G. Lazarou, iako djelomično, kada kaže: "*Treba istaknuti da je heladsko područje, gdje su se formirale jezgre latinskog jezika (u Tesaliji, Epiru, Makedoniji, dijelovima "Ilirika"), bilo pod vlast Rimske crkve latinskog obreda. To svakako ne znači da je crkveni jezik ovih područja bio latinski*" (50, n. 58). Drugačije zapravo i nije "mogao" zaključiti.¹⁷

Međutim, poznata je činjenica da domaći jezici, osobito u zabitima ili pak selima, nisu uvijek dolazili u kontakt s latinskim jezikom. Pa i jezici kulture, kao što je bio grčki,¹⁸ odnosno trgovine, kao što je bio punski, zatim mali jezici, kao što je bio baskijski, te egipatski ili sirski, svi su oni bili izdvojeni i kao takvi su se suprotstavljali latinskom jeziku. Već je napomenuto da je sociološki faktor imao značajnu ulogu u širenju latinskog jezika, kao jezik komunikacije odnosno "Verkehrerssprache",¹⁹ čime su se zapravo integrirali u visoki društveno-politički sloj, što je bilo značajno za urbana naselja i administrativne centre; dotle je seosko stanovništvo i dalje govorilo svojim domaćim jezikom.²⁰ No i onda je grčki jezik, kao jezik kulture, bio izdvojen iz latinskoga.²¹ Zapravo, grčki je utjecao na latinski jezik i to osobito na polju znanosti i kulture. To se jasno očituje u južnoj Italiji i na području Crnoga mora. Međutim, na području jugoistočne Europe, kako ističe vrsni poznavatelj jezične problematike ovoga područja u antičko i kasnoantičko doba, Haralambie Mihaescu, rumunjski znanstvenik vlaščkoga porijekla s područja Pinda, grčki je bio izoliran od latinskog jer je domorodačko stanovništvo govorilo latinski, a

¹² Viscidi, I prestiti latini nel Greci antico e bizantino, Padua 1944 (ap. G. R. Solta, op.cit., pag. 163).

¹³ Antonio tovar, Das Vulgarlatein in den Provinzen, u: Die Sprachen im römischen Reich..., pag. 330-342.

¹⁴ Sebastián Mariner, La difusión del Cristianismo com factor de latinización, u: Assimilation et résistance a la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques (Madrid, Septembre 1974), Bucuresti-Paris 1976, 271-282.; Jürgen Untermann, Alpen-Donau-Adria, u: Die Sprachen..., pag. 57.

¹⁵ Ali i onda su pjevali na svome jeziku. Vidi o tome: Nicephori Gregorae Byzantina historia VIII 14, p. 379.

¹⁶ Paul Lemerle, Invasions et migrations dans le Balkans depuis le fin de l'époque romain jusqu'au VIIIe siècle, u: Revue historique 211/78 (1954), 266.

¹⁷ Iako je latinizacija Rimske Crkve počela u II i III stoljeću što ne znači da je grčki jezik bio potpuno potisnut iz upotrebe ipak konstatacija velikog katalonskog romaniste, A. Grieria, da "la Iglesia es la madre de las lenguas romanas" (Crkva je majka romanskih jezika) je nepobitna (cit. ap. G. R. Solta, op. cit., pag. 73, n. 42.).

¹⁸ Ladislav Zgusta, Die Rolle des griechischen im römischen Kaiserreich, u: Die Sprachen..., pag. 121-145; A. Tovar, ibidem, pag. 335.

¹⁹ G. R. Solta, op.cit., pag. 70.

²⁰ A. Tovar, idem, pag. 337.; R. Katičić, Die Balkanprovinzen, u: Die Sprachen..., pag. 103-120.

²¹ A. Tovar, idem, pag. 335.

ono je bilo tračkog, ilirskog i keltskog porijekla.²²

Iako bi se moglo navesti još činjenica u prilog grecizacije Arumuna, odnosno Vlaha, ipak smatram da već i ovo što je rečeno jasno pokazuje da Vlasi, odnosno Arumuni, nisu "romanizirani" Grci, kao što tvrdi A. G. Lazarou i drugi grčki znanstvenici, koji pošto-poto nastoje Arumunima zaniijekati etničku samosvojnost. No, ipak, knjiga A. G. Lazaroua zbog svoje lingvističke građe i bogate bibliografije bit će veoma korisna i dobrodošla svakom lingvistu koji se misli baviti problemima Vlaha, njihovom etnogenezom i njihovom ulogom na ovim balkanskim prostorima. To je ujedno i jedna od dobrih strana ove knjige.

Zef Mirdita

Vedrana Delonga: "Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj"

Zahvaljujući trudu autora, mr. Vedrane Delonge, i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (MHAS), hrvatskoj je javnosti predstavljena knjiga "Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj", prva iz serije "Monumenta medii aevi Croatiae" (u izdanju MHAS-a). Seriji čija je svrha podrobno i sustavno obraditi pojedine grupe starohrvatskih spomenika.

Tertulijan je unazad sedamnaest stoljeća u svom "Apologeticusu" zapisao: "Tempus omnia revelat". I nije se prevario, kao što se ni vrijeme neće dati prevariti kad će sa svoje distancije jednoga dana prosuđivati ta djela. No, to nas neće spriječiti da u ovom trenutku ipak ne konstatiramo nekoliko činjenica.

Prva, jest ta da ova knjiga, osobno gledana, najveće dostignuće u karijeri mr. Delonge, istinsku krunu njezina dvadesettrogodišnjeg rada, obilježena brojnim terensko-istraživačkim akcijama od Splita do Sopota te radom na ranosrednjovjekovnoj latinskoj epigrafici Hrvatske i Dalmacije, što ju je i učinilo jednom od najpogodnijih osoba za rad na ovako zahtjevnom djelu.

Drugi, šire gledani aspekt, jest da je hrvatska historiografija prvi put u svojoj povijesti dobila jednu potpuno i sustavno obradenu sintezu svoje ranosrednjovjekovne latinske epigrafske baštine.

Iako hrvatskoj historiografiji nije manjkalo velikih djela na području ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti, počevši od "Povijesti Hrvata" V. Klaića i "Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara" F. Šišića, preko "Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku" N. Klaić, pa do današnjih izdanja prof. Budaka i prof. Goldsteina, hrvatska je ranosrednjovjekovna epigrafika bila zane-marena.

²² H. Mihaescu, Byzantina 6 (1974), pag. 22 ss.

Sama heuristika, prikupljanje i sređivanje izvora koji nam trebaju dati odgovore na naša pitanja, bila je u drugom planu. Naime, unatoč većem broju radova koji su se bavili epigrafikom ovog doba, razbacanih po časopisima i knjigama, jedinstvene publikacije do sada bilo nije, i u pravo u tome leži važnost i vrijednost ove istinske enciklopedije starohrvatske spomeničke baštine.

Usto, ovoj knjizi i cijelom projektu daje još više na težini činjenica da je knjiga tiskana dvojezično (na hrvatskom i engleskom). Priskrbila si je tako i međunarodnu vrijednost, pa će napokon i stranim povjesničarima i arheolozima omogućiti izravan kontakt s hrvatskom poviješću i njezinom spomeničkom baštinom.

Ovim projektom ujedno počinje i proces skidanja vela, prvenstveno za inozemstvo, s kulturno-političke prošlosti jednog od najstarijih europskih naroda. Taj će proces za hrvatsku historiografiju, dugoročno gledajući, biti od neprocjenjive važnosti jer će pokazati kamo Hrvati i Hrvatska kulturno-politički pripadaju. Od svog dolaska na istočnu obalu Jadrana i u njezino zaleđe u prvoj polovici VII. st. pa do dana današnjega više su nego očita po svjedočenjima o kulturno-političkoj pripadnosti Hrvata zapadno-kršćanskoj civilizaciji.

Kao jedan od rijetko kojih slavenskih naroda, Hrvati su prigrlili stečevine rimsko-kršćanske kulture, a izravna je posljedica i ovo mnoštvo ranosrednjovjekovnih latinskih epigrafičkih spomenika, kakvim se nijedan drugi slavenski narod ne može podičiti. Pravo bogatstvo nalaza zasigurno neće biti zaključeno tiskanjem ove knjige kao što dokazuju i nedavni nalazi iz Gradca, Uzdolja i Pridrage. A takvih nalaza bit će više što se više bude ulagalo u terensko istraživačke akcije.

A da se i nađe više niti jedan kamenčić, Hrvatska ima ono s čime se malo tko u svijetu može mjeriti. Njezini su vladari i velikodostojnici svojim dijelima, vječno zabilježenim u kamenu, posvjedočili o svojoj egzistenciji koja se nije svela samo na puku prisutnost u stranim, franačkim, rimskim, mletačkim, bizantskim i inim izvorima.

Krsni zdenac kneza Višeslava koji nam nijemo svjedoči o procesu kristijanizacije Hrvata, arhitravi oltarne pregrade u Mislavovoj zadužbini u Putalju, Trpimirovo ime na zabatu oltarne pregrade u Rižnicama, Domagojeva (?) nazočnost na luku i arhitravu oltarne pregrade iz Donjeg polja kod Šibenika, pet Branimirovih natpisa, a na jednom od njih Branimir se spominje kao "dux Cruatorum", zatim arhitrav i zabat oltarne pregrade s imenom kneza Muncimira, ograda ambona s imenima Svetoslava (?) i Držislava, pa niz natpisa sa imenima hrvatskih velikodostojanstvenika Budimira, Gastike, Godečaja, Ljubimira, Pristine i inih, sve nam to govori o ukorijenjenoj tradiciji kasnoantičke, zapadnjačke baštine.

I svo to bogatstvo napokon se slilo i jednu jedinstvenu publikaciju. Najbolje je da ona priča sama o sebi. Sadržaj "Latinskih epigrafičkih spomenika u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj" podijeljen je u 12 poglavlja:

I. Uvodni tekst podijeljen je u dva osnovna dijela:

- prikaz dosadašnjih istraživanja srednjovjekovne latinske epigrafike, od sporadično zabilježenih spomenika u sklopu pojedinih historiografskih djela, preko početaka kritičke historiografske misli u XVII. St. (tj. I. Lučića, D. Farlatija), pa do preporodnih zbivanja, koja su aktualizirala spomenike nacionalne povijesti, te sustavnih arheoloških istraživanja u razdoblju nakon II. Svjetskog rata;
- pristupna razmatranja o vezanosti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske epigrafike s tradicijama kasnoantičke epigrafike, o epigrafici kao duhovnom i društvenom instru-

mentariju toga doba te o povijesnom sklopu ranosrednjovjekovne Hrvatske, koja se tijekom dva stoljeća, od IX. do XI. st., razvila od male kneževine sa slabom centralnom vlašću od zrelog feudalnog kraljevstva.

II. Katalog spomenika, najopširniji dio knjige razdijelio je lokalitete s dosad pronađenom spomeničkom baštinom u tri zemljopisna područja (sjevernu i srednju Dalmaciju, te jugozapadnu Bosnu), davši pritom i kratak opis svakog od tih lokaliteta i slikovni prikaz epigrafičkih spomenika s njihovim detaljnim opisom.

III. Treće nam poglavlje donosi kronološku-stilsku klasifikaciju epigrafičkih spomenika, zajedno s njezinom sadržajnom kategorizacijom i prostornom raspoređenošću, obradivši također i antičke latinske natpise kao temeljac i polazište ranosrednjovjekovne epigrafike.

IV. Autorica ovdje donosi prikaz o posvetnim natpisima u procesu darivanja i zavjetovanja u ranom srednjem vijeku, a veći dio ovog poglavlja zapremaju posvetni natpisi u starijoj hrvatskoj epigrafici IX.-XII. st.

S osobitom su pozornošću obrađene dedikacija – tj. funkcijama i naslovima svjetovnih i crkvenih osoba, benediktincima kao čimbenicima kulturnog i društvenog života Hrvatske, frančkim utjecajima na liturgiju i na epigrafički izraz, devocija – svrsi i smislu posvetnog teksta, te povezanost posvetnih natpisa i arhitekture u kojima su nađeni. Usto su klasifikacijom imena svetaca, pročitanih na natpisima, postavljene teze o nazočnosti pojedinih svetačkih kultova tog vremena, a također je obrađen i način datiranja natpisa, bilo verbalnom ili numeričkom datacijom, sintagmom Chroati ili vladarskim naslovima.

U *V.* poglavlju autorica obrađuje ranoromaničke natpise u starijoj hrvatskoj epigrafici, od sredine XI. do početka XII. st., i to s obzirom na ranoromanički epigrafički krug: Knin-Biskupija-Primorje, te na hrvatsku dvorsku epigrafiku i splitsku epigrafičku "školu".

VI. U zaključku autorica izlaže niz svojih zapažanja, a svodi ih u pet točaka:

- pojava velikog broja posvetnih natpisa u razdoblju od sredine IX. do početka XI. st. javlja se kao neposredna posljedica pokrštanja i državno-političkog organiziranja ranofeudalne hrvatske države;
- u drugoj polovici XI. st. nastupa prekretnica, koja se ogleda u znatno manjem broju posvetnih natpisa koje postavljaju privatne osobe, ali natpisi dobivaju na kvaliteti forme i sadržajnom izrazu;
- tijekom predromanike razvitak epigrafičkog izraza u srednjodalmatinskim obalnim gradovima Splitu, Trogiru i Zadru bilježi drukčiju sliku nego spomenici koji se istodobno javljaju na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države u obalnom zaleđu;
- latinski epigrafički spomenici ranosrednjovjekovne Hrvatske ocrtavaju neke od glavnih etapa društveno-političkog života i duhovno-kulturnih procesa koji prate razvitak ranosrednjovjekovne hrvatske države;
- u oblikovanju starohrvatskoga latinskog epigrafičkog korpusa veliku su ulogu imala duhovna i kulturna strujanja iz sjedišta gradskih dalmatinskih biskupija.

VII. Popis literature na 15 stranica daje cjeloviti pregled svih dosad objavljenih djela o hrvat-

skoj ranosrednjovjekovnoj latinskoj epigrafičkoj baštini, što će uvelike uštedjeti potrošeno na traganje za tom literaturom.

VII. Index ephigraphicus donosi nam popis svih poznatih imena donatora i njihovih titula, svetica i svetica kojima su te donacije bile namijenjene, etničkih oznaka, devotacijskih i invokacijskih formula, datacijskih formula, popis pretežno crkvenog namještaja na kojima su natpisi bili zabilježeni, popis skraćenica na natpisima itd.

IX. Index paleographicus donosi cjeloviti paleografski pregled slova na svim epigrafičkim spomenicima ovog razdoblja, što ujedno znatno olakšava i samu kronološku dataciju ako spomenik nema sigurnu numeričku dataciju.

X. Deseto je poglavlje, uz katalog spomenika, zasigurno jedno od najdragocjenijih poglavlja ove knjige jer nam ovdje prvi put u jedinstvenoj publikaciji fotografski prikazuje sveukupnu latinsku epigrafičku spomeničku baštinu onodobne Hrvatske.

XI. U dodatku su prikazana tri nalaza, iz Gradca, Uzdolja i Pridrage, nađena prigodom pregleda objekata arhitektonske baštine nastradale tokom Domovinskog rata, kad je rad na ovoj knjizi već bio dovršen, pa su ti spomenici morali biti smješteni u posebno poglavlje.

XII. Na kraju je knjige kazalo s pregledom osobnih imena, zemljopisnih naziva i važnijih pojmova.

A nama se na kraju nameće konstatacija da će ovo djelo za studente biti nezaobilazna ispitna literatura, za znanstvenike osnovni vodič u proučavanju hrvatske prošlosti, a za sve ostale željne spoznaja o vlastitoj prošlosti ugodna lektira.

Jedino što ovom prilikom možemo žaliti jest da će sama priroda sadržaja knjige, velik broj crteža i fotografija utjecati na tržišnu cijenu knjige pa neće biti dostupna svima koji bi je željeli imati u svom domu.

Ante Birin

Krzysztof Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* [Borba za Ugarsku u godinama 1490.-1492. Iz povijesti habsburško-jagelonske rivalizacije u srednjem Podunavlju], Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1995., str. 168

Stanisław Sroka, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu* [Iz povijesti poljsko-ugarskih odnosa u kasnom srednjem vijeku], Universitas, Kraków 1995., str. 193

Kroz cijelu povijest, a posebno u srednjem vijeku, odnosi Kraljevine Poljske, odnosno kasnije Kraljevine Poljske i Velike Kneževine Litve, s Kraljevinom Ugarskom bili su vrlo čvrsti. To ne začinuje jer su višestoljetno susjedstvo dviju država i položaj u istoj srednjoeuropskoj regiji određivali glavne smjernice razvitka tih zemalja. Stoga možemo pratiti znatne sličnosti društvenih i ekonomskih procesa, ali i političkih događaja. Poljsko-ugarska granica bila je najčešće granica suradnje, rjeđe manjih sukoba i tako se prirodno stvaralo poljsko-ugarsko savezništvo protiv različitih neprijatelja, koji su najčešće bili isti za obje kraljevine. Primjerice, te su se zemlje suprotstavljale ekspanziji Svetoga Rimskog Carstva, navalam Tatara, a kasnije i Turaka, te zajedno vodile ekspanzionističku politiku na teritoriju ruskih kneževina. Valja isto tako spomenuti brojne dinastičke brakove između predstavnika vladajućih kuća, kao i personalne unije obje kraljevine. Zbog toga je proučavanje toga dijela ugarske povijesti često u poljskoj historiografiji. U to ulaze i ove dvije novije knjige objavljene godine 1995. u Krakovu.

Kao i većina drugih radova Krzysztofa Baczkowskog, profesora Jagelonskog sveučilišta u Krakovu, njegova najnovija knjiga posvećena je problemima kasnosrednjovjekovne povijesti Srednje Europe. U njoj se Baczkowski bavi analizom poljsko-ugarskih odnosa i ulogom Habsburgovaca u njima nakon smrti Matije Korvina.

U prvom poglavlju autor prikazuje međunarodnu situaciju u drugoj polovici 15. stoljeća, a posebno ulogu Matije Korvina na širokoj pozornici europskih zbivanja. Predstavlja također stajalište papinstva, Mletačke Republike i Svetoga Rimskog Carstva za vrijeme rivalizacije između Jagelovića i Korvina. Baczkowski smatra da je to razdoblje bilo iznimno važno za povijest Srednje Europe jer su se u njemu stvarala kasnija savezništva kao, na primjer, između Habsburgovaca i Moskve.

Drugo poglavlje knjige posvećeno je analizi unutrašnjeg stanja u Kraljevini Ugarskoj, a autor prikazuje i najutjecajnije ličnosti – kraljicu udovicu Beatrix, ugarske biskupe i aristokrate u svim dijelovima države, kao i pretendante na prijestolje.

Najveći dio knjige sadrži detaljan opis događaja od smrti Matije Korvina, preko izbora Vladislava Jagelovića, njegova vjenčanja s kraljicom udovicom i rata protiv brata Olbrachta, do raspamsavanja sukoba, intervencije Maksimilijana Habsburga i konačno Požunskog mira. Baczkowski podrobno prikazuje promjene političke situacije iz dana u dan.

U zaključku autor naglašava da je vodeća uloga u tom sukobu pripala češkim i ugarskim aristokratima (magnatima), koji su pokušavali riješiti probleme tradicionalnom unijom tih zemalja. Na njihov politički stav uveliko je utjecala opasnost od turske ekspanzije i potreba obrane. S druge strane, tako je ugarska aristokracija uspjela uništiti centralne strukture države, koje je za vrijeme svoje vladavine izgradio Matija Korvin, vratiti konfiscirane posjede i zauzeti domi-

nantnu ulogu u zemlji.

Baczkowski smatra da je Požunski mir postao temelj kasnije habsburške dominacije u Ugarskoj. Stoga je činjenica da je Vladislav uspio zadržati ugarsku krunu za Jageloviće bila samo Pirova pobjeda. Za vrijeme svoje vladavine Vladislav je često kršio jagelonsko jedinstvo, no krakovski je dvor imao u tome svoju negativnu ulogu jer je u najtežem trenutku za Vladislava podupirao mladog kraljevića Olbrachta u njegovim pothvatima protiv brata. To je izazvalo ne samo ekonomsku krizu, nego i tešku političku situaciju. Nasuprot tome, kao pozitivni rezultat tih zbivanja za Poljsku, Baczkowski spominje čvrste kulturne i ekonomske veze između Poljske i Ugarske te relativno dobru – osobito u usporedbi sa situacijom iz vremena vladavine Žigmunda Luksemburškog, Albrechta Habsburga i Matije Korvina – političku suradnju. U kraćem roku došlo je do stvaranja takozvane "Jagelonske Europe" pod vladavinom članova jedne dinastije, ali u dužoj perspektivi sporazum koji je tada postignut doveo je do širenja habsburške države u Podunavlju.

Knjiga Krzysztofa Baczkowskog prva je monografija u poljskoj historiografiji koja u cijelosti obrađuje sukob između Jagelovića i Habsburgovaca nakon Korvinove smrti. Autor je koristio znatan broj nepoznatih i neobjavljenih izvora iz poljskih, mađarskih, austrijskih, čeških, slovačkih i talijanskih arhiva, te mnoge objavljene materijale i literaturu. Knjiga sadrži i dvije karte ratnih pohoda i sažetak na njemačkom jeziku.

Srednjovjekovna povijest Ugarske glavni je interes mladoga poljskoga znanstvenika Stanisława Sroka. U svojoj se knjizi *Iz povijesti poljsko-ugarskih odnosa u kasnom srednjem vijeku*, koja se sastoji od sedam glava, Sroka bavi zanimljivim, ali manje poznatim trenucima poljsko-ugarskih kontakata u 14. stoljeću, posebno djelatnošću nekih osoba, te dinastičkim odnosima.

U prvom poglavlju autor predstavlja sukob između krakovskog biskupa Jana Muskate i biskupa Spiša, koji nastupa u ime ostrogonskog nadbiskupa. Taj je sukob nastao još u 13. stoljeću u vezi s crkvenom jurisdikcijom nad nekim poljskim selima na rijeci Poprad, koja su se našla na granici poljske i ugarske crkvene provincije. Sukob je dostigao vrhunac za vrijeme krakovskog biskupa Muskate, koji je za poljsku crkvu na tom teritoriju skupljao desetinu. Ugarska crkva uspjela je protegnuti svoju vlast na to područje kad je nakon konflikta s knezom Władysławom Lokietkom Muskata morao otići. Također, Sroka analizira i drugu epizodu vezanu uz Muskatinu prisutnost u Ugarskoj, a to je njegovo sudjelovanje u pohodu češkog kralja Vladislava po ugarsku krunu 1301. godine. Sroka zaključuje da je Muskata morao igrati važnu ulogu u tom pohodu jer je asistirao u Vladislavovoj krunidbi i dobio od kralja jedno imanje kao nagradu, te zagovara – usprkos ranijim sumnjama – priznanje tog dokumenta kao autentičnog.

Drugo poglavlje knjige posvećeno je šleskoj princezi Mariji, koja je bila jedna od žena ugarskog kralja Karla Roberta. Autor istražuje neke nepoznate podatke iz života te princeze, primjerice datum rođenja i vjenčanja s Karlom Robertom, zaključujući da je Marija morala bit njegova prva žena jer pretpostavka da je prije oženio rusku princezu nije dobro utemeljena na izvorima. O djelatnosti šleske princeze Marije na ugarskom prijestolju Sroka govori na temelju nekih dokumenata koje je ona izdala.

U trećem poglavlju svoje knjige Sroka predstavlja drugu vrstu poljsko-ugarskih odnosa, naime govori o crkvenim karijerama Poljaka u Kraljevini Ugarskoj. Autor istražuje djelatnost princa Bolesława, koji je dosegnuo najviši položaj u ugarskoj crkvenoj organizaciji postavši nadbiskupom Ostrogona (1321.-1328.). Također, govori i o njegovu bratu princu Mieszuku koji je, zahvaljujući Bolesławovoj podršci, postao biskupom Nitre, a kasnije Veszprema. Slijedeće poglavlje Srokinе knjige posvećeno je biografiji još jedne šleske princeze – Ane, kćeri

vladara kneževine Oświęcima – koja bila je udana za ugarskog velikaša Tomaša Szechenyja. Ta je princeza poznata samo iz jednog, ali vrlo zanimljivog dokumenta, kojim kralj godine 1354. rješava konflikt oko nasljedstva između Anc kao Szechenyjeve udovice i njegovih sinova iz prvog braka. Biografske podatke o princezi Ani autor pokušava rekonstruirati na temelju tog dokumenta i drugih informacija o porodici Szecheny.

U petom se poglavlju knjige govori o crkvenoj karijeri jednog Poljaka u Ugarskoj. Taj je Nikola, inače nepoznatog podrijetla, bio izabran za nadbiskupa Kaloče, ali nije uspio zadržati svoju funkciju. Kasnije je postao biskupom Pečuha. Uživao je podršku kraljice Elizabete, koja ga u pismu papi spominje kao osobu iz wroclawske biskupije, a u kraljevskim dokumentima nazivan je "Nikolaus Polonus". U Ugarskoj, uglavnom na kraljevskom dvoru, djelovali su i njegovi mnogi rođaci. U svojoj knjizi Sroka pokušava predstaviti cjelokupnu Nikolinu aktivnost u Ugarskoj, kontakte s Papinim dvorom i njegovu djelatnost kao pečujskog biskupa.

Šesto poglavlje Srokinе knjige pokušaj je predstavljanja mađarskih epizoda iz burnog života Wladysława Bijeloga. Taj je član dinastije Piasta privremeno bio i upravitelj opatije Pannonhalma. Mislilo se da je Wladysław na tom položaju bio posve pasivan i samo čekao priliku da zauzme poljsko prijestolje. Sroka na temelju dokumenta pokazuje da to nije istina jer se Wladysław zauzimao za ekonomske interese opatije i njezina prava. Autor također traži odgovor na neka interesna pitanja, primjerice koji je bio razlog Wladysławova naglog putovanja iz Mađarske u Gdanjsk, te mjesto na kojem je pokopan.

Posljednje poglavlje knjige sadrži novi *itinerarium* Vladislava I. Jagelovića u Ugarskoj, koji Sroka konstruira na temelju bogate arhivske građe. Kao početak ovog *itinerariuma* uzet je datum Vladislavove krunidbe za ugarskog kralja (17. VII. 1440.), a doveden je do kraljeve smrti kod Varne (10. XI. 1444.).

Srokinа knjiga utemeljena je na poljskoj i mađarskoj literaturi, kao i na objavljenim i neobjavljenim izvorima iz obiju zemalja. Autor konfrontira mišljenja poljske i mađarske historiografije o pojedinim problemima. To je velika vrijednost ove knjige jer historiografije tih zemalja, iako se bave zajedničkim pitanjima, primjerice odnosima Poljske i Ugarske u srednjem vijeku, u velikoj su mjeri nepoznate jedna drugoj zbog poteškoća u razumijevanju. Zbog toga se Srokinа knjiga može smatrati još jednim korakom u dublja istraživanja međusobnih odnosa.

Magdalena Najbar-Agičić

Žarko Muljačić, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765.-1791.), u izdanju Književnog kruga u Splitu, 1996.

Ova knjiga djelo je našeg vrlo uglednog znanstvenika svjetske razine, u prvom redu romanista, ali i povjesničara prof. dr. Žarka Muljačića, profesora na katedri romanske lingvistike u Berlinu (sada u mirovini).

Među brojnim visokim priznanjima koja je taj naš znanstvenik postigao spomenut ćemo samo neka: 1971. dobiva godišnju republičku nagradu Hrvatske; iste godine u Italiji mu je dodijeljen naslov *Commendatore dell'Ordine al Merito della Repubblica Italiana*; 1983. Postaje laureatom talijanskog Nobela, tj. nagrade Rotary klubova za inozemne proučavatelje talijanske civilizacije - Galileo Galilei. Dopisni je član HAZU od 1977. Godine 1996. Postaje članom vrlo ugledne stare Rimske akademije dei Lincei. Spomenut ću da je rođen u Splitu.

Na početku knjige, poslije slike opata Alberta Fortisa, dolazi popis arhiva i biblioteka, zatim časopisa, knjiga i rukopisa iz kojih je autor crpio podatke. Slijedi predgovor u kojem autor tumači svoj dugogodišnji rad o ovoj temi (gotovo 40 godina), način rada itd.

Knjiga je podijeljena na dvanaest poglavlja. U prvom poglavlju "Uvodne napomene" (str. 9-15) autor tumači povijesno razdoblje u kojem Fortis djeluje, zatim tadašnju teritorijalnu pripadnost pojedinih dijelova naših primorskih krajeva pojedinim susjednim, stranim državama, te o teritoriju Boke kotorske. Govori o političkim i kulturnim prilikama u Italiji u Fortisovu vremenu. Tako djelo dobiva podlogu na kojoj će stajati prikaz Fortisa kao čovjeka, višestrukog znanstvenika, sklonog nama Hrvatima. Ovo je djelo ujedno Fortisov životopis, gotovo dnevnik njegovog privatnog i javnog života.

Navest ćemo još da je doba u kojem je Fortis živio pripadalo posljednjoj fazi prosvjetiteljstva, dobu revolucije i ratova između Francuske Republike, kasnije francuskog carstva i raznih anti-francuskih koalicija.

Drugo poglavlje nosi naslov "Fortisova mladost i prva dva putovanja preko Jadrana (1765., 1770.)" (str. 17-31). Ovim poglavljem autor ulazi u samu bit i svrhu djela. Poglavlje je podijeljeno na tri dijela.

Prvi dio (2.1.): "Fortisova mladost". Tu autor daje kratku Fortisovu biografiju. O tome ćemo samo reći da je vjerojatno zbog loših materijalnih prilika u svojoj obitelji ušao u sjemenište, koje nije završio, a kasnije je postao augustinac. Iz augustinskog reda izlazi suglasno. Svećenik nije bio nikada. Od najranije mladosti živio je u intelektualnom okruženju, što je svakako moralo djelovati na njegovo usmjerenje.

Drugi dio (2.2.): "Prvo Fortisovo putovanje preko Jadrana (1765)". Tada je Fortis posjetio ju-

žnu i jugoistočnu Istru (Pulu, selo Valturu i brojne lokalitete na kvarnerskoj obali). Na tom je terenu obavio zanimljiva prirodoslovna i arheološka iskapanja. Tu je upoznao jednostavne stanovnike toga kraja. Oni su govorili samo hrvatskim jezikom. Vrijedno je ovdje dodati da je i novigradski biskup, kasnije hvarsko-brački Ivan Dominik Stratiko to isto zapazio. Novigradskim biskupom postao je 1776. Godine, i tada je upoznao seosko stanovništvo, koje je odreda bilo hrvatsko, dok je ono drugo bili miješano. Živjeli su najvećim dijelom u bijedi. Vjerojatno je spomenuta činjenica potaknula Fortisa da uči istočne jezike".

U trećem dijelu (2.3.), opisano je "Drugo Fortisovo putovanje preko Jadrana (1770.)". Tu je, među ostalim, riječ o njegovu poznanstvu s dvojicom istaknutih britanskih učenjaka. To su bili John Stuart, treći grof od Butea i John Simonds, poslije profesor moderne povijesti na sveučilištu u Cambridgeu. Oni su u Italiji boravili s još nekim prirodoslovcima. Bute je potaknuo Fortisa da u Dalmaciji traži narodne pjesme. Fortis je tada zabilježio Hasanagicu, što je za nas vrlo značajno. Objavio je tu usmenu baladu u svojoj knjizi "Viaggio in Dalmazia", objavljenoj u Veneciji 1774. Godine. Autor donosi obilje podataka iz života spomenute dvojice Britanaca, kao što to obično čini i za druge ličnosti, koje spominje.

Bute je za svog boravka u sjevernoj Italiji uzeo Fortisa u svoju "službu". To se sastojalo u tome što je Fortis pristao da u njegovoj režiji obavi jedno putovanje na Cres i Lošinj. Cilj njegova putovanja na ta dva otoka bio je mineraloški i paleontološki. Međutim, još je važnije što je on tu uočio i hrvatsko pučanstvo, njegovu narodnu književnost i naše velike ljude. Fortis nije samo naš narod ponovno otkrio Europi, nego, videći kako Hrvati bijedno životare pod stranom vlašću, i sam postao indigniran tom činjenicom. Kasnije je shvatio da bi baš on morao biti posrednikom između grupica naših intelektualaca - "prosvijećenih" intelektualaca u gradovima i njihovih istomišljenika na Zapadu. To se svakako moralo odnositi i na članove naših agrarnih akademija u Splitu, Kaštel Lukšiću i Zadru, čiji je i on bio član.

Trećem je poglavlju naslov "Kratka predah prije velikog skoka početak lipnja 1770. - početak lipnja 1771." (str. 32-41). U tom razdoblju Fortis sebi postavlja tri zadaće. Namjeravao je pripremiti "Zapažanja o Cresu i Lošinj" za tisak, pri čemu su mu trebali pomagati osim dvojice suputnika nekoliko domaćih i nekoliko talijanskih intelektualaca. Druga zadaća bila je pripremiti novo putovanje u Dalmaciju i treća proširiti slavistička znanja. Sve tri zadaće za nas su značajne i o njima autor donosi brojne i vrlo zanimljive podatke. Od tih mi ćemo ovdje navesti samo pojedine.

Na Cres i Lošinj zaputio se ponovno 1771. godine. O putu na ove otoke Fortis je objavio svoju prvu putopisnu knjigu "Ogled zapažanja o otocima Cresu i Osoru" (Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero), iz tiska je izašla potkraj 1771. godine. Što se tiče druge točke ovog plana, Muljačić, među ostalim podacima, kaže da se u to doba slavistički vidokrug Fortisa proširio. U Italiji ponovno upoznaje dvojicu Britanaca, s kojima je bio u vezi, sve dok ih politički razlozi nisu razdvojili (poslije 1790.). Jedan od njih Strange, nagovarao je drugog od te dvojice Hervejja da angažira Fortisa kao pratioca na putu u Dalmaciju. I o toj dvojici Muljačić donosi obilje podataka, i o cijelom tom događaju. Fortis se vratio iz posjeta Splitu, Zadru i drugim mjestima u Dalmaciji.

Matej Sović je u Osoru pisao Fortisu da će mu darovati neke glagoljske kodekse (tako se osipala naša arhivska građa korz stoljeća), a i podučavao ga je o ćirilskom pravospisu. Objašnjavao mu je staroslavensku gramatiku ruske redakcije, zajedno s nekim ruskim znanstvenicima. Zalagao se, nadajući se da će tako istočne Slavene pridobiti za uniju. Fortis je u Istru putovao tri puta. Četvrtom je poglavlju naslov "Ljeto 1771. god." (str. 42-53). Fortis dolazi u Rovinj s namjerom

da se negdje u Istri sastane sa svojim mecenom anglikanskim biskupom F. A. Herveyjem i njegovim sinom, koji su se u tim krajevima već nalazili.

Mi ćemo iz ovog značajnog i opširnog poglavlja, u kojem je sve vrlo zanimljivo, spomenuti samo pojedine detalje, kao i za prethodna poglavlja.

U Splitu se uključio u djelatnost našega Gospodarskog društva - Akademije, koja je tada obnovljena. Ako bi Dalmacija, uz državnu pomoć, mogla na tržište glavnoga grada dati dovoljne količine raznih sirovina, te neke deficitarne prehrambene namirnice, posebno ribu soljenu i mariniranu, onda Venecija te artikle ne bi morala uvoziti po skupim cijenama.

Autor u ovom poglavlju donosi i popis izvora za tri vremenski povezana putovanja. Od tih prvo (po Istri) i treće (po Dalmaciji) predstavljaju treće, odnosno četvrto Fortisovo putovanje po hrvatskim krajevima. Autor izvore detaljno tumači s ciljem da utvrdi kuda su se kretali Fortis i njegova pratnja. Bavili su se geologijom, arheologijom i fizikom geografijom. Autor navodi sve lokalitete.

Glavni cilj autora bio je kako su događaji stvarno tekli, a ne kako su se reflektirali u tekstu "Put po Dalmaciji" i on ih detaljno tumači. Ovo prvo putovanje po užoj Dalmaciji je svojevrsno rekognosciranje. Time se htjelo identificirati najzanimljivije točke, koje će se kasnije istražiti.

Naime, Fortis je bio svjestan da velike dijelove Dalmacije nije ni vidio.

Peto poglavlje nosi naslov "Između želja i mogućnosti" (str. 54-65 skupa s dodacima).

U tom poglavlju autor govori o crkvenom zvanju Fortisa i o problemima i dužnostima koje je imao u svezi s tim zvanjem. Detaljno analizira redoslijed i stjecanje tih zvanja. Iz Fortisova statusa smatra se da je on bio samo redovnik, ali ne i svećenik.

Dalje autor govori o Fortisovu djelu "Saggio d'osservazione sopra l'isola di Cherso ed Osero", tiskanom u Veneciji 1771. (već smo ga spomenuli). Primljeno je vrlo dobro. Suvremena ga kritika smatra boljim, originalnijim i potpunijim djelom - studijom od "Viaggia". Kasnije se Fortis oslobodio i redovničkih zavjeta. I konačno, Ž. Muljačić tvrdi "Rezimirajući, možemo reći da je Fortis u toku 1771., i u prvim mjesecima 1772. godine prešao svoj znanstveni, ali i privatni Rubikon" (str. 59).

Slijedi njegovo novo putovanje u Dalmaciju godine 1772. To su putovanje namjeravala financirati tri bogata Venecijanca: senator Giovanni Ruzzini, koji je sve to i pokrenuo, plemić Filippo Farsetti i konte Carlo Zenobio. Autor nabroja koje su sve uvjete budući financijeri postavljali. Iznijet ćemo ovdje samo jedan od tih uvjeta, a taj je da Fortis ne smije pisati knjigu o Dalmaciji, dok je cijelu ne upozna, što je i posve opravdano.

Krenuo je u Dalmaciju polovicom svibnja. Prihvativši domaću pomoć, Fortis se prevario. Naime, on nije znao da bi morao objaviti knjigu prije nego ona bude sasvim zrela, kao i da će još samo jednom moći ići u Dalmaciju prije nego se knjiga objavi. Tek mnogo kasnije 1791. postao je Fortis financijski potpuno samostalan.

Ovom su poglavlju, kako je rečeno, priložena tri dokumenta iz Archivio di Stato di Venezia o istražnom postupku za Fortisa u svezi s povratkom u samostan, zbog optužbe.

Slijedi šesto poglavlje "Od Nina do Opuzena", (str. 66-78 skupa s dodacima).

O trećem Fortisovu putovanju po užoj Dalmaciji ima više podataka nego o onome iz 1771. godine. U tom poglavlju autor donosi brojne vrijedne podatke. Mi ćemo spomenuti da je to bilo najdulje i najuspješnije Fortisovo putovanje po Dalmaciji, a trajalo je gotovo sedam mjeseci. Ono je padalo u isto doba s novim političkim kursom u Dalmaciji.

Na poboljšanju privrednog stanja Dalmacije radila je jedna grupa senatora, među kojima je bio i Andra Memmo. No, oni su bili prisiljeni surađivati s umjerenijim elementima iz do tada

dominirajuće, tzv. antikurijalističke grupe. Autor nabraja sve članove iz jedne i druge grupe. Detaljno tumači ovu za nas vrlo važnu akciju, te Fortisov odnos prema njima. Fortis je ovaj put stigao u Hrvatsku u svibnju 1772. godine. Ovo putovanje je trajalo 205 dana. Autor ga detaljno tumači i vremenski i terenski po lokalitetima. Fortis je sa sobom imao i crtača. Iako njegovo znanje nije bilo dovoljno, počeo je pisati svoju knjigu o Dalmaciji. Fortis je u pojedina mjesta putovao s Julijem Bajamontijem, istaknutim znanstvenikom iz Splita. To je poglavlje posebno zanimljivo zbog upoznavanja lokaliteta u dalmatinskoj unutrašnjosti u ono vrijeme.

Iza ovog poglavlja autor daje Fortisovo pismo Juliju Bajamontiju iz Kokorića 1772. godine. Ovo je pismo već objavljeno u Italiji.

Sedmo poglavlje "Mrtva sezona 1772.-1773." (str. 79-85).

Tu Muljačić opisuje Fortisov rad nakon povratka u domovinu s trećeg putovanja po Dalmaciji i drugog po njenu užem dijelu. Sada on piše svoje poznato djelo "Viaggio in Dalmazia". Ž. Muljačić analizira što je sve još Fortisu manjkalo da bi napisao jednu zaista dobru knjigu: to više što je bio perfekcionista. To bi bilo još jedno putovanje u Dalmaciju, veće znanje iz društvenih znanosti, a posebno iz filologije, jezikoslovlja i epigrafike. Fortisov je cilj bio dobivanje katedre u Padovi, ili negdje drugdje, a zbog toga mu je trebala svjetska afirmacija.

Fortis je zaista dobio sredstva za novo putovanje u 1773. godini pomoću već spomenute grupe s A. Memmom na čelu. U Zagoru Fortis ovaj put nije smio. I sada je imao problema s pojedinim od svojih zaštitnika. Na kraju je senatska odluka bila da putuje o državnom trošku s honorarom od 20 cekina na mjesec i ostalim plaćenim troškovima. Morao je proučavati riblji fond, ribolov, preradu ribe i trgovinu. To je Veneciju zanimalo u prvom redu da bi tu ribu dobila za svoj glavni grad. Moller je u Splitskoj akademiji bio predsjednik i njezin najbolji stručnjak upravo za to područje, pa u pismu pisanom dosta dobrim hrvatskim jezikom, pita Fortis Bajamontija što će sada reći Moller (po zvanju pravnik), sigurno je mislio na svoje djelovanje u istom području - ribarstvu.

U osmom poglavlju je riječ o "Četvrtom Fortisovom putovanju u Dalmaciju (1773)" (s dodacima str. 86-97).

To je njegovo šesto putovanje u hrvatske krajeve i četvrto u Dalmaciju. U prvoj polovici ovog putovanja trošio je on vlastita sredstva, i vjerojatno sigurno, tvrdi autor, i sredstva mlieračkih prijatelja, a skoro potajno i stanovitu pomoć od J. Strangea. To autor pokušava argumentirati korespondencijom J. Sztrangea. Bio je na Cresu, Lošinj, Krku, Rabu, u Senju, na Makarskom primorju, u Zadru. I dalje se bavi našom baštinom, pisanom glagoljicom i bosančicom.

Proučavao je ribarenje. Taj je dio vrlo zanimljiv, pogotovo ako ga usporedimo s Mollerovim pokusima ribarenja. U istu svrhu Fortis je po nalogu krenuo u poznate lagune za uzgoj ribe (tzv. Valli di comacchio) u blizini Ferrare, tada u Papinskoj državi. To je bilo već tijekom studenoga 1773. Tu je bilo uzgajalište cipala i jegulja, isto je mogao naučiti najmoderniju tehnologiju prepariranja ribe. Svrha je bila da se slično pokuša u Dalmaciji u prvom redu u delti Nereve, a možda i još drugdje.

Dalje Muljačić govori o Fortisovu djelu "Viaggio in Dalmazia. Poglavlje o Morlacima zadalo je Fortisu mnogo problema, jer nije bio jak u jezikoslovlju, filologiji i etnologiji. Vuk Karadžić je od Fortisa pretiskao tekst Hasanaginice, a pojedine je termine čak "ispravljao". Imao je Fortis raznih protivnika, ali ih ovdje nećemo spominjati.

Od šest dodataka četiri su dokumenti iz venecijanskih arhiva i dva su teksta iz starih venecijanskih časopisa.

"Peto Fortisovo putovanje u Dalmaciju (1774.)", deveto je poglavlje (str. 98-107 s dodacima, tj. dokumentima).

Fortisov "Viaggio in Dalmazia" je prema Muljačiću izašao iz tiska najvjerojatnije negdje oko 1. lipnja 1774. godine. Djelo je podijeljeno u devet znanstvenih pisama. Svako od njih posvećeno je po jednom znanstveniku. To su bili Talijani, Britanci i jedan Švedanin.

U ovom Fortisovu djelu tiskano je i djelo Antuna Vrančića "Putovanje iz Budima u Drinopolje" napisano 1553. godine.

Dalje je riječ o petom putovanju Fortisa u Dalmaciju. Uslijedilo je malo poslije izlaska njegove spomenute knjige. To se putovanje razlikovalo od ostalih, a trajalo je od početka srpnja 1774. Do studenoga iste godine. Ono je moralo rezultirati dotjerivanjem "Viaggia".

Na tom putovanju Fortis je morao skratiti obilazak po sjeverno-dalmatinskim otocima i nastaviti sa zapažanjima na dijelu hrvatske obale tada pod vlašću Austrije, tj. na Hrvatskom primorju i podvelebitskoj obali. I tu se Fortis bavio pitanjem ribolova i prerade ribe. Vlasti su znale da gotovo nijedna zadaća lanjskog putovanja bez njegove krivnje nije bila riješena, pa je stoga Fortis morao poći na kvarnerske otoke i u obližnja mjesta, i to u dogovoru s generalnim providurom i s lokalnim vlastima, te s drugima koji su o tome nešto znali.

Autor ove knjige u detalje priča o ovom putovanju, te prilikama i poslovima vezanim uz njega. Fortis ovo putovanje nije smatrao uspjehom.

Njegova knjiga "Viaggio" imala je u početku slabi uspjeh. Tek nakon izlaska njemačkog, francuskog i engleskog izdanja, došla su i druga priznanja, pa i ekonomska nezavisnost. U prilogu autor donosi dva odgovarajuća dokumenta iz "Biblioteca del Civico Museo Correr" u Veneciji. Deseto poglavlje je "Teške godine (1775.-1778.)" str. 108-117.

U tom poglavlju autor govori o teškim godinama kroz koje je tada četrdesetogodišnji Fortis prolazio i o njegovu lošem ekonomskom stanju. Ipak se pripremao za nova znanstvena putovanja. Znao je da se u Bologni čuvaju, među ostalim, i brojni neobjavljeni rukopisi o balkanskim zemljama. Za Fortisa su bili najvažniji oni što ih je ostavio osnivač bolonjskog Istituto delle Scienze Luigija Ferdinanda Marsilija (1658.-1730.), koji je, među ostalim krajevima, poznao i Bosnu, Srbiju te Bugarsku.

Fortis je krenuo na put i oko sedam i pol mjeseci zadržao se u Italiji, što Muljačić detaljno opisuje. Konačno je prešao Jadran i iskrcao se u Splitu. Od početka studenoga do polovice prosinca 1779. Boravio je u Splitu i u nekim drugim mjestima srednje Dalmacije, a nakon toga odlazi u Dubrovnik. Ne zna se za sada je li nakon 1774. Boravio još jedanput na hrvatskoj obali. Za sada se zna za njegovo putovanje na prijelazu iz 1779. u 1780. kao njegovo šesto putovanje u Dalmaciju, tj. deveto preko Jadrana.

U jedanaestom poglavlju opisan je "Novi ciklus putovanja u Dalmaciju (1779.-1783.)", str. 118-129.

U kasnu jesen 1779. dolazi Fortis ponovno u Dalmaciju. Tada je on već ugledni znanstvenik. Imao je protivnika i autor govori o Fortisovim polemikama s njima. U tim razmiricama splitski kulturni krug je pristajao uz njega, dok su razmirice bile s trogirskim kulturnim krugom. Ipak, moramo napomenuti da je bio član svih triju dalmatinskih gospodarskih društava - akademija, u Splitu, Kaštel Lukšiću, Trogiru i Domoljubnog društva u Dubrovniku.

U Dubrovniku je Fortis završio svoju raspravu "O mogućnosti uzgoja pitomoga kestena u Dalmaciji". Pročitana je na sjednici Gospodarskog (Agrarnog) društva u Splitu 1780. godine. Ipak mu je u srcu bio najviše Dubrovnik i njegovi gospari s kojima je on posebno prijateljevao i dopisivao se.

Dvanaesto poglavlje "Dalmacija kao daleka vizija", str. 130-143. To je ujedno i zadnje poglavlje te knjige.

Fortis je boravio još jednom 1791. godine nenamjerno u Hrvatskoj, i to u četiri zabitna i periferna mjesta u Dalmaciji, a zatim nešto duže u Poreču. (Godine 1803. umire Fortis.) Možda ga je na to naveo preokret u njegovom gledanju na društvena zla njegova vremena, smatra Muljačić. Fortis je izgleda došao do uvjerenja da najviše može pridonijeti napretku Italije i hrvatskih zemalja sudjelujući u sredinama u kojima su u praksi reformne ideje.

Autor tu raspravlja o promjenama i gledanjima u raznim dijelovima Italije u odnosu na političke prilike u Francuskoj. On je sam po svojem uvjerenju bio frankofil. Tu autor govori o tri razdoblja u Fortisovu životu. Dva od tih su napuljski i demokratski. U tim trima Fortisovim razdobljima još su i četiri njegova stava prema Dalmaciji: 1. arkadijsko-idilični stav: "Dalmacija kao izgubljeni raj"; 2. intimni stav: "Dalmacija kao sjećanje na prohujalu mladost"; 3. "Dalmacija kao još uvijek znanstveno zanimljivo ozemlje", i 4. "ideološki": "Dalmacija kao politički i strateški važan prostor, koji je potreban Revoluciji i njenoj predvodnici Francuskoj".

Fortisu pri kraju XVIII. stoljeća umiru mnogi njegovi prijatelji, a to su bili njegovi pristaše Fortis, koji je ugledan, stječe nove prijatelje.

Muljačić sada prelazi na zadnje godine Fortisova života i njegove tadašnje preokupacije. Fortis još uvijek pomišlja na Dalmaciju, a posebno na Dubrovnik, koji mu je uvijek bio u srcu.

Fortis je bio stručnjak za Dalmaciju, pa su ugledni stranci koji su Dalmaciju željeli posjetiti pitali njega za savjet. Što se tiče povezanosti s našim ljudima, Fortis je najviše ostao povezan s J. Bajamontijem i M. Sorkočevićem. Govoreći o zadnjim godinama Fortisova života, Muljačić završava da je među prosvijećenim literatima i poligrafima, koji su se bavili raznim djelatnostima, a u Italiji ih je u to doba bilo veoma mnogo, samo on zaslužio biti zabilježen zlatnim slovima u povijesti našega naroda.

Poslije dvanaestog poglavlja je sažetak knjige na talijanskom jeziku, str. 145-156. Slijedi popis važnijih upotrijebljenih djela, zatim kazalo osobnih imena i kazalo zemljopisnih naziva, pa pretpisak Notizie preliminari (vidi u tekstu str. 39) i dvije geografske karte Dalmacije iz XVIII. stoljeća, te "Sadržaj". Referenze su vrlo bogate i brojne, podijeljene po poglavljima.

U svakom poglavlju ove knjige, u svakoj njezinoj rečenici odražava se Muljačićevo golemo znanje i njegova široka svestrana kultura. On produbljuje svaki detalj problematike o kojoj piše. Kako smo već u tekstu rekli, daje opsežne podatke o svakoj važnijoj ličnosti koju spominje. On se u svom vrlo bogatom tekstu šeta skupa s Fortisom među tim ličnostima, kao među svojim starim znancima, koji su, proučavajući ih, to njemu zaista i postali. Posebno je Fortis u ovoj knjizi ponovno oživio sa svim svojim vrlinama, manama i tajnim ljubavima. Ne znamo bi li trebalo da o njemu itko više piše, barem ne cijelu monografiju. Moramo još reći da se kroz knjigu nenametljivo, ali čvrsto očituje domoljublje autora.

Ovo djelo Žarka Muljačića važan je doprinos povijesti južne Hrvatske, povezane uvijek s Europom, posebno u njezinim novim stremljenjima, koje je ona i u Fortisovo doba primala preko Italije.

Dr. Danica Božić-Bužančić

Bogumil Vošnjak, *Dnevnik iz prve svetovne vojne*, za objavljivanje pripremio Vladimir Kološa, Ljubljana, 1994., 315 str.

Općenito se smatra da autobiografskim djelima - poput memoara, dnevnika i privatne korespondencije - valja prilaziti sa stanovitim oprezom, tj. da treba uzeti u obzir visok stupanj sastavljačeve subjektivnosti, a ponekad i proračunatu želju za uvećavanjem ili umanjivanjem važnosti određenih činjenica, te nastojanje oko prikrivanja, opravdavanja ili veličanja napose vlastitih postupaka itd. Međutim, kada je riječ o iznimno važnom povijesnom događaju ili procesu, o kojem postoji obilje građe, može se koristiti i autobiografski materijal, napose kao dopuna primarnim izvorima. Tako treba posvetiti pozornost i *Dnevniku iz prve svetovne vojne* Bogumila Vošnjaka, koji je nedavno objavio Arhiv Republike Slovenije. U predgovoru (5) Vladimir Kološa ističe da se koristio originalnim rukopisom, a ne kasnijim prijepisom, te da je dnevnik pisan usporedo s događajima. Te odlike podižu djelo u sam vrh pouzdanosti, dakako, prema kategoriji kojoj pripada.

Ukratko, kako stoji u životopisu (7-19), Bogumil Vošnjak (Celje, 1882. - Washington, 1959.), pravnik po obrazovanju, politolog i političar po vokaciji, imao je istaknutu ulogu u Jugoslavenkom odboru i na Mirovnoj konferenciji u Parizu. O ustroju Ilirskih provincija objavio je knjigu 1910., a godine 1912. habilitirao je za privatnog docenta općeg i državnog prava na Sveučilištu u Zagrebu. U veljači 1915. godine emigrirao je iz Austro-Ugarske, te se u svibnju aktivno uključuje u rad Jugoslavenkog odbora (osnovanog u Parizu 30. travnja 1915.), gdje se istaknuo u propagiranju i aktualiziranju slovenskog pitanja. Generalni je sekretar Delegacije za mir Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do prosinca 1919., a 1920. godine imenovan je u vladino Povjerenstvo za sastavljanje nacrtu ustava. Izabran je u ustavotvornu skupštinu (zastupa unitarnu koncepciju), pa se od proljeća 1921., uz jednogodišnji prekid 1924.-1925. nalazi u diplomatskoj službi i na raznim poslovima u ministarstvu vanjskih poslova do umirovljenja 1931. godine. Nakon njemačke okupacije, prebiva u Beogradu i blizak je krugu oko Draže Mihajlovića, godine 1944. radio je u Mihajlovićevu glavnom stanu, a 1945. ide u emigraciju (Italija, SAD).

Sljedi iscrpna bibliografija (20-25) dr. Bogumila Vošnjaka koja sadržava 36 knjiga i posebnih otisaka, te 101 članak i raspravu. Najveći broj bibliografskih jedinica nastalo je tijekom prvog ili između dva svjetska rata, a odnosi se pretežito na aktualizaciju slovenskog pitanja, na rad Jugoslavenkog odbora i na autorovu međuratnu društvenu aktivnost. Iako držim da se ne smiju smetnuti s uma njegove knjige iz najranijeg razdoblja: *Zapiski mladega putnika* (Gorica, 1903.), putopis po Maloj Aziji i Palestini; *Na razsvitu. Ruske študije* (Ljubljana, 1906.), sociološki opis svih slojeva stanovništva, nastao nakon njegova proputovanja po Rusiji; te s povjesničarskog motrišta najzanimljivija *Ustava in uprava ilirskih dežel (1809.-13.)* (Ljubljana, 1910.), nastala na temelju proučavanja pariških arhivskih vrela.

Opis dnevnika (26-29) donosi niz informacija o osobnom fondu Bogumila Vošnjaka, koji sadržava čak 78 fascikala razne arhivske građe, te o dnevniku lociranom u 30. fasciklu. Dnevnik je osobni i politički, a sam Vošnjak se njime koristio kao izvorom za pisanje knjige *U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države* (Ljubljana-Zagreb-Beograd, 1928.). Nije poznato od koliko se dijelova dnevnik izvorno sastojao. Sačuvani dio dnevnika sastoji se od ukupno trinaest svezaka (u numeriranom nizu od I. do XIV. nedostaju III. i VIII. svezak; te postoji i jedan nenumerirani svezak koji se odnosi na svibanj i lipanj

1920., a koji se ne objavljuje) formata A5 i različitog broja stranica, a odnosi se na razdoblje od 1. veljače 1915. do početka ljeta 1920. godine. Nedostatak III. sveska je gotovo zanemariv, kako zato što obuhvaća kratko razdoblje u kojem nije jače politički angažiran (od kraja travnja do kraja svibnja 1915. g.), tako i zato što je tada vodio još dvostruki dnevnik (jedan za osobne stvari, a drugi za političke dojmove). Međutim, znatno je osjetniji nedostatak VIII. sveska, koji je pokrivaio razdoblje od 30. travnja 1916. do 5. veljače 1917. Na prvi pogled čini se da je dnevnik pisan iz dana u dan, ali po konfuziji oko stvarnog i u dnevniku navedenog nadnevka nekih događaja može se zaključiti da ga je Vošnjak povremeno pisao.

Objavljeni dio Vošnjakova dnevnika (1. veljače 1915. - 27. travnja 1918.) obuhvaća najveći dio knjige (31-286). Veličina dnevničkih zapisa varira od samo nekoliko redaka do nekoliko kartica teksta, a mogu se odnositi samo na jedan ili na nekoliko dana (npr., boravak u Ateni 15.-20. listopada 1915.). Svaki tekst počinje s naznakom dana i mjeseca, dok je godina naznačena samo na početku mjeseca, a iz samog teksta može se vidjeti mjesto u kojem se Vošnjak u određenom trenutku nalazi tako da je urednik na vrhu svake stranice naznačio mjesec, godinu i lokacije na kojima se Vošnjak tih dana nalazi. Bilješka u pravilu sadržava niz osobnih, svakodnevnih, pa i trivijalnih podataka (o objedu, vinu, vremenu, hotelu, kulturnim objektima ili društvenim događajima koje je posjetio), ali i o političkoj aktivnosti, iako se može primijetiti da je u tome puno šturiji (npr., zabilježeni susret s nekim iz J. o. ili iz srbijanske diplomacije i eventualno naznači temu razgovora), dok u pravilu ne iznosi tijekom razgovora i stavove svojih sugovornika (izuzetak čine neki - po autorovu mišljenju - epohalni događaji: revolucija u Rusiji, boravak na Krfu uoči potpisivanja Krfske deklaracije u ljeto 1917.). Međutim, autor dnevnika povremeno donosi i zanimljive pojedinosti npr. o dobrovoljcima iz Amerike.

Na kraju se nalazi kazalo zemljopisnih i osobnih imena (287-315). Ono će biti od koristi ne samo radi bržeg snalaženja u knjizi, nego i radi razrješavanja nekih dvojbi koje proizlaze od njegova načina pisanja imena. Tako neka strana imenima iskrivljava pokušavajući ih pisati pravilno (Caupeland umjesto Coupland, Moore umjesto Moor), a neka druga jednostavno bilježi fonetski (Štanger za Stanger, Zobuš/Jobuš za Jobush). Nepotpuno ili iskrivljeno piše i neke toponime.

Zaključno može se reći da knjiga predstavlja iscrpan doprinos poznavanju života i djela dr. Bogumila Vošnjaka, a da sam tekst dnevnika upotpunjuje naša saznanja o djelovanju hrvatske i slovenske emigracije tijekom prvog svjetskoga rata i o radu Jugoslavenskog odbora. Iako se ona odnosi u prvom redu na slovensko područje, na pitanja ujedinjenja i položaja Slovenaca u novoj državi i sl., nju bi trebala imati u vidu i hrvatska historiografija jer se odnosi i na neka zajednička pitanja: Vošnjakova promidžbena djelatnost radi sprečavanja talijanskih planova za zaposjedanje dijelova slovenskog i hrvatskog etničkog prostora, njegova aktivnost na stvaranju južnoslavenske države, pitanje uključenja hrvatskih i slovenskih ratnih zarobljenika u Rusiji u borbu na strani i uz bok srbijanskih jedinica, pitanje dolaska i statusa dobrovoljaca (Hrvata i Slovenaca) iz Amerike. Pored činjenice što će zanimati povjesničare koji se bave tim problemima - zbog šturog, ali pristupačnog načina na koji je pisan i zbog mnoštva detalja iz svakodnevnog života - taj dnevnik će zacijelo privući i pozornost šire čitalačke publike.

Marino Manin